

Олексій КРЮКОВ, Іван ШКУРАТ

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ЕЛІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Постановка проблеми. Еліта завжди, у всі часи, була в суспільствах вибраною верствою, меншістю суспільства, що прагне до влади та інновацій. Вона була й буде квінтесенцією народного досвіду, тому формування, становлення еліти в державі є надзвичайно важливою проблемою як для дослідження, так і для соціальної практики [13, с. 5].

Визначальна роль правлячої еліти в суспільстві впливає і на пріоритетність у послідовності аналізу науковцями соціально-політичних систем, тому що саме еліти в концентрованому вигляді відображають сутність, специфіку тієї чи іншої політичної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно відмітити, що проблемам дослідження еліти науковці завжди приділяли значну увагу. Свій внесок у розвиток цієї теми зробили Р.Арон, М.Вебер, А.Етціоні, Т.Дай, Г.Лассуелл, Г.Моска, В.Парето, Р.Міхельс, Х.Ортега-і-Гасет, А.Тойнбі та ін. Серед російських вчених дану тему досліджували М.Афанасьєв, Г.Ашин, О.Гаман-Голутвіна, М.Делягин та ін. З українських вчених необхідно відзначити роботи Е.Афоніна, О.Крюкова, М.Пірен, Ю.Сурміна, С.Телешуна, В.Токовенко та ін. Дослідники відмічають, що стан і розвиток будь-якого суспільного організму і суспільства в цілому багато в чому залежить від системи управління, головною силою, що визначає її сутність, зміст, якість і спрямованість є еліта. Саме на долю цього суб'єкта випадає доля знаходити і виробляти найефективніші шляхи розв'язання актуальних проблем що постають перед суспільством.

Мета даної статті. Незважаючи на значну розробку теми, питання аналізу еліт завжди є актуальним, з огляду на роль еліти в суспільстві. Зокрема потребують уточнення функції, структура, якісні характеристики, часові рамки формування та системи рекрутування еліти.

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти діяльність будь-якої організації необхідно з'ясувати дві речі: із яких структур вона складається і які функції вони виконують.

Так як всіма дослідниками державного управління визнається, що держава – це особлива, універсальна для суспільства даної країни організація, яка має унікальну (суверенну, публічну, державну) владу і спеціалізований апарат, для регулювання суспільних відносин між її суб'єктами [3, с. 64-70; 7, с. 84-109; 19, с. 11-87], важливим є з'ясування, а власне з яких суб'єктів складається саме суспільство, тобто типологізувати суспільство за певним критерієм і з'ясувати як ці суб'єкти типології співвідносяться один з одним і які функції виконують.

Для того щоб спосіб поділу чи типологізації суб'єктів суспільства був коректним, інформативним, об'єктивним і універсальним необхідний такий критерій, який би відповідав якомога більшій кількості вимог. Слушні ідеї щодо цього висловлені в роботі М.Кругова [9], які вважається за доцільне ввести у науковий обіг. Такими вимогами до критерію поділу можуть бути:

1. Надважливість – поділ по відношенню до головного для життя будь-якого суспільства питання чи предмету. Суспільство постійно

КРЮКОВ
Олексій
Ігоревич,

доктор наук з державного управління,
професор,
професор кафедри політології та філософії
Харківського регіонального інституту державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України,
м. Харків.

Анотація: у статті розглянуто основні підходи до вивчення, визначення поняття «еліта суспільства», механізми її формування. Визначається взаємозв'язок між впливом глобалізаційних процесів на розвиток суспільства та оновлення правлячих еліт.

Ключові слова: правляча еліта, механізм формування еліт, державне управління, критерії поділу суспільства, глобалізація.

УДК 351.752

ШКУРАТ

Іван Васильович,
кандидат наук з державного управління,
заступник начальника
головного управління
– начальник управління
з питань внутрішньої
політики головного
управління зв'язків з
громадськістю Сумської
обласної державної адміністрації,
м. Суми.

Анотація: у статті розглянуто основні підходи до вивчення, визначення поняття «еліта суспільства», механізми її формування. Визначається взаємозв'язок між впливом глобалізаційних процесів на розвиток суспільства та оновлення правлячої еліти.

Ключові слова:
правляча еліта, механізм формування еліт, державне управління, критерії поділу суспільства, глобалізація.

УДК 351.752

ділитися по відношенню до багатьох питань і предметів – екології, релігії, політики і т.п. Але чи завжди вони надважливі для суспільства?

2. Безперервність – головне для життя суспільства питання або предмет повинні зберігати свою актуальність для суспільства безперервно, без пауз, весь час, доки існує саме суспільство. Так, безпека суспільства від зовнішніх загроз, безумовно важлива, але її актуальність епізодична, так як реальна зовнішня загроза для суспільства існує не завжди.

3. Всеохопність – поділ повинен розповсюджуватись на всі без виключення суб'єкти суспільства. Так, поділ за статевою ознакою відноситься до всіх без виключення ссавців.

4. Безумовність – поділ не повинен залежати від параметрів, набір і значення яких можуть змінюватися в залежності від стану суспільства чи наявних умов. Наприклад, поділ на багатих і бідних досить умовний, так як залежить від того, по яким параметрам оцінювати багатство або бідність суб'єкта суспільства, а значення параметрів змінюються в залежності від стану суспільства. А ось поділ людей на чоловіків і жінок безумовний у будь-яких ситуаціях.

5. Універсальність – спосіб поділу повинен бути дієвим по відношенню до всіх без виключення відомих в історії цивілізації суспільств: будь-то Вавилон, чи Французька П'ята республіка.

6. Постійність – спосіб поділу повинен бути незмінним на протязі всієї історії цивілізації. Якщо спосіб постійно ділить певним чином суб'єкти суспільства уже 5000 років, то це є кращим доказом об'єктивності такого способу поділу [9, с. 49-50].

На думку М.Кругова в якості головного предмету для будь-якого суспільства необхідно вважати ресурси, які є у його розпорядженні. Тобто критерієм, який мав би надважливе значення для будь-якого суспільства, був постійно актуальним, всеохопним, впливав би на життя кожного члена суспільства, безумовно оцінювався і визначав життя всіх відомих суспільств у всі часи – є ресурси (у економічній енциклопедії термін “ресурси” (від фр. ressource – допоміжний засіб) трактується як “основні елементи виробничого потенціалу, які має в розпорядженні система і які використовуються для досягнення конкретних цілей економічного розвитку. Система будь-якого рівня охоплює такі ресурси: природні, технічні, технологічні, кадрові, просторові, часові, структурно-організаційні, інформаційні, фінансові, нематеріальні” [8, с. 206]).

По відношенню до ресурсів всі члени суспільства виступають у двох якостях: а) створення і б) використання ресурсів. У процесі створення ресурсів всі суб'єкти поділяються на тих хто організовує і тих хто здійснює процес.

При цьому всі створювані ресурси поділяються на дві частини: одна йде на споживання кожному члену суспільства, у вигляді отримуваних прибутків, інша – на загальні потреби суспільства. Ця друга частина формується із податків і зборів, які сплачує кожен член суспільства. Таке відношення членів суспільства до його ресурсів дозволяє чітко розмежувати всіх членів суспільства на дві категорії – еліту і народ.

Еліта організовує процес створення ресурсів і за це отримує в розпорядження частину ресурсів, які йдуть на загальні потреби суспільства. Народ бере участь у створенні ресурсів і за це отримує

певну їх частину, яка йде на підтримання його життєдіяльності. Робота по управлінню процесом створення ресурсів є більш складною ніж робота по їх створенню. А ресурси які йдуть на загальні потреби суспільства є більш важливими, ніж ті які йдуть на особисте споживання, тому роль еліти у суспільстві є більш важливою. Цим і визначається її особливе привілейоване становище.

З моменту введення В.Парето у соціологію терміну “еліта” і по сьогоднішній день точаться суперечки щодо змісту, сутності і доцільності самого терміну, але оскільки науковці чудово представляють про що іде власне мова, то ми його також будемо використовувати, зробивши певні акценти. Так, у Парето термін носив і альтиметричний характер (еліта – “вищі класи”, “люди, які займають високе положення відповідно до ступеню свого впливу, політичної і соціальної могутності”) і разом з тим аксіологічний характер (еліта – “найбільш кваліфіковані” люди, що “наділені якостями, які забезпечують їм владу”) – власне можна стверджувати, що це є ідеальний варіант еліти. Проте, досліджуючи реальну еліту, деякі науковці, зокрема Лассуелл, уникав оціночного критерію, визначаючи еліту, як людей, які мають найбільшу владу [4, с. 246]. Більш детально про теорію еліт та історію терміна “еліта” розкрито в наступних джерелах [4, 11, 17].

У сучасних соціальних науках при виявленні того, кого можна віднести до еліти (причому різного рівня, від державного до регіонального і місцевого) використовують три основних метода: позиційний, репутаційний і метод участі у прийнятті найважливіших стратегічних рішень [4, с. 259] (деякі дослідники називають його концептуальний).

Позиційний підхід подібний до альтиметричного і до еліти відносить тих, хто займає вищі посади в інститутах влади. Недоліком є те, що випадають з поля зору особи, які офіційно не займають ніяких посад, але мають вплив на процес прийняття рішень.

Для корекції даної помилки використовують метод репутаційного аналізу або експертних оцінок. Сутність методу полягає у тому, що особи, які мають владу і вплив, визначаються з допомогою опитувань політичних діячів, верхівки бюрократії, а також вчених політологів і соціологів, які виступають у ролі експертів. Слабка сторона методу – в його суб’єктивності, залежність від компетенції обраних експертів.

Одним із самих надійних способів ідентифікації еліти, перш за все політичної, на думку науковців, є включення в цю категорію осіб, які приймають найважливіші, стратегічні рішення (одним із розробників даного методу є Р.Патнем [2]). Зокрема О.В.Гаман-Голутвіна визначає політичну еліту як “внутрішню згуртовану соціальну групу, яка складає меншість суспільства і яка є суб’єктом підготовки і прийняття (або впливу на прийняття/неприйняття) найважливіших стратегічних рішень і яка володіє необхідним для цього ресурсним потенціалом” [6, с. 99].

Варто також відмітити культурологічний підхід, у якому термін “еліта” застосовують до видатних діячів культури, до творців нових культурних норм, інколи він виступає як синонім “аристократії духу”. Дані підходи мають право на життя, тому що всі вони відображають певний стан еліти в системі координат, де на горизонтальній осі відкладено людські якості, а на вертикальній – владні можливості. Якщо міру відліку взяти по горизонталі від

–100 до +100, а по вертикалі від 0 до +100 то ідеальна еліта матиме координати +100:+100 по горизонтальній і по вертикальній осі, а з координатами –100:+100 – антиеліта. Всі інші варіанти будуть знаходитися всередині даного прямокутника.

Відмічаючи недоліки ціннісного підходу, дослідники схиляються до думки, що критика еліти, вияв її невідповідності нормативам, сприятимуть таким чином підвищенню її якості. У цьому, вважають науковці, полягає шлях розвитку і навіть шлях спасіння демократії. Зокрема, американський політолог В.Кі вважав, що вирішальним моментом, від якого залежить благополуччя демократії, є компетентність політичної еліти [4, с. 247].

Схожу думку висловлював Д.Белл: “Здатність суспільства справлятися зі своїми проблемами залежить від якості його керівництва і характеру народу” [1, с. 204].

Використовуючи даний критерій можемо дати таке визначення еліти – це соціальний суб’єкт суспільства, який організовує процес створення життєвоважливих для всього суспільства ресурсів і розпоряджається ресурсами які йдуть на його загальні потреби.

Розвиваючи вище висловлену думку Д.Белла якість еліти і народу можна характеризувати словами “сильна” і “слабка”. Якщо народ і еліта сильні – вони ефективно працюють над створенням ресурсів і раціонально їх використовують. У такому випадку суспільство буде багатим, стабільним, захищеним. А якщо еліта, в силу своєї слабкості, не спроможна організувати ефективно виробництво ресурсів, а ті, що отримує у своє розпорядження розкрадає, або використовує на міфічні проекти, а розбещений чи якимось чином зіпсований народ не створює необхідної кількості ресурсів, а свої прибутки прогулює, суспільство буде хворим і нестабільним. Тут, на думку М.Кругова, можливі наступні комбінації: сильний народ – сильна еліта; слабкий народ – слабка еліта; сильний народ – слабка еліта.

Комбінації “слабкий народ – сильна еліта” не існує, так як еліта походить з народу, а чудес не буває, відмічає М.Кругов [9, с. 52].

Зазначені співвідношення комбінацій еліти і народу дозволяють оцінити стан будь-якого суспільства у будь-яку епоху. А це веде до проблеми ефективності виробництва та розподілу ресурсів і відповідно до оцінки сили держави у порівнянні з сусідами. Історія людської цивілізації найбільш просто виглядає саме як історія сили і слабкості її суб’єктів і наслідків цього.

Аналіз комбінації суб’єктів суспільства дозволяє стверджувати, що стабільність можлива лише в двох варіантах: “сильний народ – сильна еліта” і “слабкий народ – слабка еліта”. Варіант “сильний народ – слабка еліта” є основою для нестабільності та конфліктів. Народ своєю працею створює ресурси, а еліта їх промотує – це вже привід для невдоволення, революції. Сильний народ сильну еліту не може подолати і не хоче, тому, що одна із ознак сили – це розум. Розумна еліта не буде давати приводів для конфліктів. Слабкий народ тим більше не зможе змінити слабку еліту.

Процес оновлення еліти – найголовніше питання її існування. Дослідники виділяють декілька тенденцій. Революційна тенденція виявляється коли активізується контреліта, що претендує на владу. Але щоб прийти до влади, їй необхідна підтримка мас, які вона спонукає до активних дій і за допомогою яких скидає правлячу еліту. Аристократична тенденція виявляється в прагненні передати владу спадкоємцям або найближчим соратникам, що поступово призводить до виродження еліти. Демократична тенденція реалізується за допомогою включення до складу правлячого класу кращих представників з класу керованих, що запобігає дегенерації еліти. Оптимальне поєднання двох останніх тенденцій найбільш бажане для суспільства, оскільки дозволить забезпечити спадкоємність і стабільність у керівництві країною і якісне оновлення правлячого класу.

У демократичних суспільствах, в яких влада здобувається під час виборів, еліта розподілена по різних партіях. Таким чином різні частини еліти конкурують між собою, намагаючись здобути підтримку у виборців.

Науковці відзначають дві основні системи рекрутування еліт: гільдій і антрепренерська (підприємницька). У чистому вигляді зустрічаються рідко. Антрепренерська система частіше зустрічається у демократичних суспільствах, система гільдій – у країнах адміністративного соціалізму, хоча її елементи широко розповсюджені і на Заході, особливо в економіці і державно-адміністративній сфері. Для системи гільдій характерні закритість, багато інституційних фільтрів, обмежене коло селекторату (особи, які здійснюють відбір). Антрепренерська навпаки – відкрита, невелика кількість інституційних фільтрів, широке коло селекторату, яке може включати всіх виборців країни, висока конкуренція, велике значення особистих якостей.

Різновидом системи гільдій була номенклатурна система рекрутування еліти. Сутність її полягала у тому, що призначення на керівні посади були можливі лише за згодою і по рекомендації відповідних партійних органів.

Швидке оновлення еліти можливе у двох випадках: у результаті революцій і за ініціативи верхівки самої еліти. Таким чином існує три способи зміни еліти: еволюційний, революційний і за ініціативи самої еліти.

Наступна важлива характеристика еліти – її внутрішня структура. У ній дослідники виділяють підгрупи по різних критеріях, як формальних, так і неформальних. Формальні субелітні групи можуть бути галузевими (політична, бюрократична, економічна, військова, інтелектуальна субеліти), функціональними (ідеологи, силовики, адміністратори та ін.), ієрархічними (субелітні шари), рекрутаційними (призначені, обрані). Під бюрократією науковці мають на увазі групову суб'єктність державно-адміністративного управління, яка окреслюється у понятті “апарат державних службовців” [18, с. 90]

Еліта, у свою чергу, може бути розділена на групи, відповідно гілкам влади, – законодавча, виконавча і судова, а також по її місцеположенню – центральна і регіональна. Економічна субеліта може бути розділена відповідно до галузей економіки, якими вона займається: промислова, аграрна, банківська та ін.

Функціонально еліта також підрозділяється на безліч підгруп. У різні періоди найважливішу роль в суспільстві відіграють різні субелітні групи. Х. Лассуелл вважав, що при становленні режиму пануючу роль мають ідеологи, які повинні переконати населення слідувати за вождями. Услід за цим настає період, коли «влада передається від фахівців з переконання до фахівців з примусу». У перший період зростає роль спікерів, письменників, журналістів, груп тиску, парламентських дебатів, філософії, суспільних наук. У другий період на авансцену виходять «фахівці з примусу»: зростає роль збройних сил, поліції, спецслужб, їх зв'язки з партіями [10].

Американський політолог Д.Рісмен у своїй книзі «Самотній натовп», яка присвячена аналізу сучасної йому американської еліти, ввів термін «вето-групи». Рісмен вважав, що ніякої єдиної уніфікованої еліти немає, а є «групи інтересів», одні з яких можуть ухвалювати політичні рішення, а інші – тільки впливати. Перший тип «груп інтересів» він називав «вето-групами». До їх функцій входить ухвалення рішень з приводу дозволу або заборони якої-небудь дії. Зрозуміло, що не вся еліта в однаковій мірі задіяна у вето-процесі, а тільки та її частина, яка має право підпису на дозвільних або заборонних документах. Ця функціональна група еліти постійно, зважаючи на свої обов'язки, контактує з акторами зовнішнього, для еліти, світу, які звертаються до неї за дозволами. Урядовці, що входять у вето-групи, найбільшою мірою схильні до корупції, оскільки займають «прибуткові місця», де аутсайдери (а іноді й інсайдери), зацікавлені в позитивному вирішенні їх питання, настирливо пропонують винагороду за дозвільний підпис [10].

Особливою спільнотою всередині правлячої еліти є невелика згуртована група офіціалів, що стоять на самому верху владної піраміди. Російська дослідниця О.В.Криштановська називає цю групу топ-елітою, або вищим керівництвом країни. Ця група налічує, як правило, 20–30 осіб у кожній країні і є самою закритою, згуртованою і важкодоступною для досліджень. Знаходячись на вершині піраміди, вона обмежує свої зв'язки із зовнішнім світом, щоб захистити себе від лавиноподібних інформаційних потоків, а також з міркувань безпеки. Чим гостріший кут політичної піраміди, чим більша концентрація влади, тим більш закритою є топ-еліта [10].

Класифікуючи еліту по неформальних критеріях дослідники виділяють наступну структуру: клани, кліки, стратегічні групи і групи тиску, внутрішні партії, обойми [10].

Враховуючи, що еліта складається з різних груп, а значить у кожній свої цілі і різні характеристики. Ця різниця в цілях є джерелом боротьби в середині еліти за доступ до ресурсів і за пріоритети в політиці.

До якісних характеристик економічної і політичної еліт дослідники відносять широкий кругозір, який охоплює всю державу і навколишній світ. У цьому відношенні інтереси бюрократичної і військової еліт набагато вужчі – порядок у підпорядкованому підрозділі (відділі) і відносини з вищестоящим керівництвом. До переваг інтелектуальної еліти відноситься глобальне мислення, а недолік – низька відповідальність. Економічна і бюрократична частини еліти навпаки – дуже відповідальні. Недолік бюрократичної групи – мало уваги приділяється технічному прогресу, а військові ніколи не знали міри у питаннях фінансування армії [9, с. 60].

З точки зору критерію (ресурси), кожна група еліти має свою спеціалізацію. Так економічна і інтелектуальна еліти спеціалізуються на створенні ресурсів, а політична, бюрократична і військова на використанні загальних ресурсів. Зважаючи на те, що на верхівці владної піраміди не можуть одночасно знаходитись всі частини еліти, а лише одна або декілька, то бажано, щоб їх було дві-три, які забезпечать відповідний кругозір і професіоналізм влади, і якщо це найсильніші групи еліти, то вони забезпечать максимальну силу і стабільність влади [9, с. 60].

Таким чином посилити державу можна або замінивши еліту, якщо вона слабка, або змінивши групи еліт при владі, якщо вона сильна.

Глобалізація, яка несе як можливості, так і загрози, з одного боку дає можливість правлячій еліті, або швидко прискорити розвиток країни, або навпаки – погіршити його. Позитивним моментом глобалізації є те, що, за умови забезпечення сприятливих умов, можна швидко залучити в економіку країни інвестиції і впровадити сучасні технології у всі сфери життєдіяльності суспільства і таким чином підвищити рівень життя населення. До негативів можна віднести збільшення кількості міжнародних суб'єктів, які намагаються впливати на владну еліту. Це і транснаціональні корпорації, і різні міжнародні організації, і міжнародна злочинність, які переслідують свої вузькі корпоративні інтереси.

Виходячи із важливості еліти для суспільства, вона є предметом прискіпливої уваги з боку зовнішніх акторів, на що звертає увагу професор С.Телешун [16].

Виходячи із заявленого Україною політичного курсу на європейську інтеграцію, низьку вірогідність військової загрози, та враховуючи, що найвищим пріоритетом держави є підвищення життєвого рівня населення країни, який є запорукою стабільності, найбільш бажане, на сьогоднішній день, для нашої країни, є поєднання, на верхніх щаблях влади, економічної і бюрократичної груп еліти, за умови адекватного наукового супроводу.

Висновки. Таким чином, з'ясовано, що запропонований критерій поділу суспільства – ресурси – є найбільш об'єктивним, оскільки він має надважливе значення для будь-якого суспільства, постійно актуальний, всеосяжний, визначає життя кожного члена суспільства, безумовно цінний і визначає життя всіх відомих суспільств у всі часи. Привілейоване становище еліти визначається тим, що робота, яку вона здійснює по управлінню процесом створення ресурсів є більш складною, ніж робота по їх створенню.

У сучасних соціальних науках, при виявленні того, кого можна віднести до еліти, використовують три основні методи: позиційний, репутаційний і концептуальний.

Історія людства свідчить, що з чотирьох факторів від яких залежить сила держави (природні умови, ідеологія, сила народу, сила еліти) найголовнішим є еліта. Змінити розвиток країни у короткий термін можливо лише через зміну еліти. Даний процес повинна започаткувати сама еліта.

Еліта складається з різних груп (за функціональною ознакою), які мають різні характеристики і різні цілі, що є джерелом боротьби в середині еліти за доступ до ресурсів і пріоритети у політиці.

Найбільша біда, яка може спіткати еліту, це слабкість її інтелектуальної групи.

Посилити державу можна, або змінивши еліту, якщо вона слабка, або змінивши групи еліт при владі, якщо вона сильна.

Глобалізація дає можливість швидко прискорити розвиток країни, якщо при владі будуть економічна і бюрократична еліти, за умови відповідного наукового супроводу.

Перспективними напрямками подальшого дослідження, на нашу думку є ресурси влади і державного управління та форми управління суспільством з урахуванням висвітлених у цій статті підходів.

Література:

1. Bell D. Cultural Contradictions of Capitalism. - New York: Basic Books Inc, 1976. –301 p.
2. Putnam R. The Comparative Study of political Elites. – N.Y.: Prentice-Hall, 1976. – 246 p.
3. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций / 3-е изд., доп. – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 584 с.
4. Ашин Г.К., Кравченко С.А., Лозанский Э.Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. – М.: Экзамен, 2001. – 608 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусол. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
6. Гаман-Голутвина О.В. Определение основных понятий элитологии // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97-103.
7. Государственное управление: основы теории и организации. Учебник. В 2 т. Т. 1 / Под ред. В.А.Козбаненко. Изд. 2-е, с изм. и доп. – М.: «Статут», 2002. – 366 с.
8. Економічна енциклопедія: У 3-х томах. Т. 3 / Редкол. С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-й центр “Академія”, 2002. – 952 с.
9. Кругов М.Б. Технология власти. Мифы и реальность истории России. – М.: ООО Издательско-Консалтинговая Компания «ДеКА», 1997. – 224 с.
10. Крыштановская О.В. Формальная структура элиты // <http://www.elitarium.ru/index.php?pid=85&id=2567>
11. Крюков О.І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
12. Мунтян В.І. Економічна безпека України. Моногр. – К.: КВЦ, 1999. – 462 с.
13. Пірен М.І. Вступне слово // Формування й оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М.І.Пірен. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 204 с.
14. Пугачёв В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: Уч. пос. для ВУЗов. – 2-е изд. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 320 с.
15. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
16. Телешун С. Оппозицию объединяет эйфория // <http://www.glavred.info/?art=120444324>
17. Теория элит // <http://www.elitarium.ru/index.php?pid=85&id=992>
18. Токовенко В. Політична еліта і бюрократія: модернізація механізмів взаємодії на регіональному рівні // Формування і оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні: Зб. наук. пр. / За заг. ред. М.І.Пірен. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – 204 с.
19. Чиркин В.Е. Государственное управление. Элементарный курс. – М.: Юристъ, 2002. – 320 с.